

DOI:10.26104/NNTIK.2022.87.28.058

Иймангазиева А.И.

**АШЫМ ЖАКЫПБЕКОВДУН «ТЕҢИРИ МАНАС»
РОМАНЫНДАГЫ ЖАРАТЫЛЫШ КУБУЛУШТАРЫН
ТҮЮНДУРГАН АНТОНИМДЕР**

Иймангазиева А.И.

**АНТОНИМЫ ПРИРОДНЫХ ЯВЛЕНИЙ В РОМАНЕ
«ТЕНИРИ МАНАС» АШЫМА ДЖАКЫПБЕКОВА**

A. Iimangazieva

**ANTONYMS OF NATURAL PHENOMENA IN THE
NOVEL «TENIRI (IT IS USED INSTEAD OF GOD THEIR)
MANAS» BY ASHYM DZHAKYPBЕКOV**

УДК: 811.161/821.111:398

Адам баласын курчап турган фактор жаратылыш болуп саналат. Аталган макалада Ашым Жакыпбековдун «Теңири Манас» романынын мазмунундагы жаратылыш кубулуштарын сүрөттөөдө орун алган карама-каршылыктарды берүүдө колдонулган сөздөрдү, тактап айтканда, айрым антонимдерди талдоого алдык. Табият кубулуштары, айлана-чөйрөбүздөгү аалам, аба ырайы бири-бирин таанып жокко чыгаруу, кезмектешүү, биргүү менен ар бири өзүнө гана таандык болгон функцияны ишке ашырышат. Мына ушу функциялар кебибизде, аң-сезимибизде ар бири өзүнчө аталышка ээ. Романдын мазмунунда кездешкен табият көрүнүштөрүн туюнткан антоним сөздөрдү лексика-семантикалык, грамматикалык маанилерине токтолдук. Келтирилген мисалдардын кээ бири «Манас» эпосунун сюжетинде кездешерин баамдадык. Романдан антонимдердин бардык типтерин, айрыкча, толук эмес жана контексттик антонимдерди колдонгонун байкоого болот. Карама-каршылыкты туюндурган маанилерди текстте берүү стили, структуралык түзүлүшүн изилдөөгө аракет кылдык.

Негизги сөздөр: антонимдин типтери, контексттик антоним, лексика, семантика, салыштыруу.

Фактор, который окружает человека, - это природа. В этой статье. Мы проанализировали слова, используемые для описания противоречий в описании явлений природы в содержании в романа «Тенири Манас» А. Джакыпбекова, в частности, антонимы. Природные явления, окружающая нас вселенная, погода, каждое узнает и исключает, чередует, объединяет. Каждая из этих функции имеет свое название в нашей речи и сознании. Мы сгруппировали антонимы лексико-семантического и грамматического значения явлений природы в содержании романа. Мы обратили внимание, что некоторые из приведенных примеров встречаются в сюжете эпоса «Манас». В романе используются все виды антонимов, особенно неполные и контекстуальные антонимы. Мы попытались изучить стиль и структурную структуру текста передающего противоречивые смысла.

Ключевые слова: виды антонимов, контекстуальные антонимы, лексика, семантика, сравнение, предложение.

The factor that surrounds a person is nature. In this article, we analyzed the words used to describe the contradictions in the descriptions of natural phenomena in the content of the novel «Teniri (it is

used instead of God their) Manas» by A. Dzhakypbekov, in particular, antonyms. Natural phenomena, the universe around us, the weather, each recognizes and excludes, alternates, unites. Each of these functions has its own name in our speech and consciousness. We have grouped the antonyms of lexical-semantic and grammatical meanings of natural phenomena in the content of the novel. We noticed that some of these examples are found in the plot of the epic «Manas». All kinds of antonyms are used in the novel, especially incomplete and contextual antonyms. We tried to study the style and structural structure of the text conveying contradictory meanings.

Key words: types of antonyms, contextual antonyms, vocabulary, semantics, comparison, sentence.

Адам баласы менен табият ажырагыс бир бүтүндүктү түзүп, бири-бирисиз жашоого, күн кечирүүгө мүмкүн болбогон ааламдын бир бөлүгү. Биздин дем алуубуз, азыктануубуз, өмүр сүрүүбүз, табияттын сан жеткис байлыктарынын эсебинен экенин тана албайбыз. Жыл мезгилдеринин алмашылышы, агарган таңдын түнөргөн түнгө, ысык аптаптын күнү ызгарлуу чилдеге алмашылышын карап көрсөк, бири-бирин жокко чыгаруу менен ишке ашууда, ошого карабастан, биздин жашообузду улантуубузга багыт, шарт түзүп берген өңдөнөт. Адам баласын курчап турган реалдуу чындык, адам аң-сезимине таасир этүү менен таанып билүүгө, ой жүгүртүүгө, ар кандай иш-аракеттерди жасоого түрткү берет. Мисалы, асманды кара булут каптап, күндүн көзүн тосуп алса, жашоого өмүр берген күн шооласын, жаркырап бүткүл ааламды нурга, жылуулукка бөлөгөн күндү күтөбүз. Жогоруда аба ырайынын ачылышына, бүркөлүшүнө назар салдык.

Кепте жазуучулар, тилчилер, журналисттер, деги эле бардык сөз чеберлери кептин таасирдүү, образдуу болушу үчүн көркөм каражаттарды колдонушат. Көркөм сөз каражаттары өз кучагына көптөгөн лексикалык бирдиктерди (синонимдер, фразеологизмдер, оксюморондор, антонимдер ж.б) камтыйт. Антонимдердин табият-маңызына иликтөө жүргүзүп жаткан учурда

көркөм кепте арбын экенине ынандык. Алардын семантика-стилистикалык табияты, түзүлүшү, колдонулушу, көркөм кептеги орду биздин кызыгуубузду туудурду. Иш кагаз, публицистикалык, расмий стилдерде антонимдер көбүнчө нерселердин, кубулуштардын карама-каршы жактарын гана ачып берүүдө колдонулат. Ал эми көркөм стилде колдонулушу жагынан абдан кеңири жана эркин. Чыгарма жазып жатканда автор күтүлбөгөн абалдагы эмоцияларды, сүрөттөөлөрдү, образдарды ачып берүүдө, баяндоодо көркөм сөз каражаттарынын бардык уюткусун колдонот, ошону менен катар, жеке автордук ачылыштардын болушу шарттуу көрүнүш. Автордун кеби бир калыпка салынып, нормага баш ийбеген жаңылыктарды ачып, өзүнө гана таандык стили менен өзгөчөлөнүп турат. Ашым Жакыпбековдун көркөм дүйнөсүнө саякат жасап, тактап айтканда, «Теңири Манас» романындагы автордун жаратылыш көрүнүштөрүн сүрөттөөсүнө токтолмокчубуз.

Антонимдер көркөм сөз каражаттарынын бир түрү болуп саналат. Чыгарма жазууда, жазуучу-акындын көркөм тилинде антонимдердин орду чон мааниге ээ. Образдарды бири-биринен айырмалоо, ак-карасын таанып билүүдө карама-каршы сөздөрдү өз кебинде колдонбосо образ толук ачылбастыгы баарыбызга маалым. Ошону менен бирге чыгарманын көркөмдүгүн ачып берүүдө өзгөчө орунду ээлейт десек жаңылышпайбыз. Төмөндө чыгарманын мазмунундагы табият кубулуштарын сүрөттөө аркылуу туюнткан антонимдерди талдоого аракет жасайбыз. Тилдик татаал кубулуштардын бири антонимдер болуп саналат. Деги эле тил илиминде антонимдер, алардын тилдик табияты, колдонулуш мүнөзү, түзүлүшү, түрлөрү, лексика-семантикалык, морфологиялык жаралышы, стилистикалык өзгөчөлүктөрү, алардын тилдик башка кубулуштар менен карым-катышы көптөгөн изилдөөчүлөр илимий баа берип, баа жеткис эмгектерди жаратышты. XX кылымдардын 50-жылдарынан баштап жалпы тил илиминде, түркологияда жана кыргыз тил илиминде карама-каршы сөздөргө атайын көңүл бурулуп, лингвистикалык багыттагы изилдөөлөр жүргүзүлө башталган. Алсак, А.Н. Кононов, Н.В. Комиссаров, А.А. Киреев, Л.А. Новиков, В.М. Морозова, Л.А. Матиевская, Л.В. Балаконская, Е.А. Бурская, А.С. Пардаев, М.Р. Львов, Р. Шүкүров, Б. Байжанов, А. Нуригдинов, Л.Г. Хабибов, Ж. Мусиндин «Антонимы в казахском языке»; Р.Шукуров, Б.О. Исабеков, Б. Байжанов, З. Хасбулатова, Б. Усубалиев, С. Өмүралиева, А. Сапарбаев, С. Давлетов, С.Эргешова, Д.Исмаилова, Д.Исраилова, Ж.Кошматова ж.б. окумуштууларды атасак болот.

Антонимдер маанисине карай толук антонимдер, толук эмес антонимдер жана контексттик антонимдер

деп бөлүнөт. Проф. Б. Усубалиев антонимдердин тилдеги өзгөчөлүгүн төмөндөгүдөй бөлүп көрсөтөт:

«1. Лексика-семантикалык жактан:

а) бирдей лексика-семантикалык топко (бирдей текке) таандык болушу;

б) карама-каршы маанини билдирүү;

2) грамматикалык жактан:

а) бирдей сөз түркүмүнө таандык болуу;

б) башка сөздөргө айкашуу жагынан көбүнчө бири-бирине дал келиши;

3) функционалдык жактан:

а) бирдей стилге таандык болушу;

б) речте бирге жыш колдонулушу.» [4,11-б.]

Бул бөлүштүрүү нагыз антонимдердин табиятын толук кандуу ачып берери жалпыга белгилүү. Речте бирге жыш колдонулбаган карама-каршы маанидеги сөздөр нагыз антоним боло албайт, болушу да мүмкүн эмес. Тактап айтканда, толук эмес жана контексттик антонимдер. Толук эмес антонимдерде карама-каршылык маани жарым-жартылай камтылса, контексттик антонимдер белгилүү бир контексттин негизинде гана карама-каршы маани берилет. Карама-каршылык маанини берүүдө *сөз* ↔ *сөз* деген формулада түзүлбөйт. *Сөз* ↔ *сөз* (*Озондоп отура бергенде болбос деп, азганакай журтту көчүрүп, Ордонун төрткүлүн бир тегерене боздошуп, Талас менен коштошуп, өтөктөп Күркүрөө багыт алса, ал жак Алоокенин астында, өр таяна жүрсө кайберен өтчү Өтмөк бар деп, ошону бет алып, тоо таяна көчтү.* [1, 20-б.]); *сөз* ↔ *сөз айкашы*; (*Каарданып кайра кырга чаап чыгып, айлана-тегеректине көз чаптырса тетиги бөксө жондо көк асаба желбирейт.* [1, 131-б.]); *сөз айкашы* ↔ *сөз айкашы*; (*Озондоп отура бергенде болбос деп, азганакай журтту көчүрүп, Ордонун төрткүлүн бир тегерене боздошуп, Талас менен коштошуп, өтөктөп Күркүрөө багыт алса, ал жак Алоокенин астында, жер таяна жүрсө кайберен өтчү өтмөк бар деп, ошону бет алып, тоо таяна көчтү* [1, 20-б.]); *сөз, сөз айкашы* ↔ *сүйлөм* антонимдик компоненттерди түзүп, кээде туруш турпаты менен бир сүйлөм (*Сол тарапта кыркасы бузулбаган Ала-Тоо, он тарабы бөксөлөгөн Кара Тоо* [1, 172-б.]) толугу менен карама-каршы маанини билдирет. Мындай көрүнүштөр көбүнчө көркөм чыгармаларда колдонулат. Автордун көркөм тилинен жана жазуу стилинен көз каранды. Мындай карама-каршылыкты берүү текстке көркөмдүктү, образдын кейпине кошумча боёк берүүгө, каармандын речинин экспрессивдүүлүгүн арттыруу максатында колдонулары баарыбызга маалым. «Теңири Манас» романынан мисалдарды келтирүү аркылуу оңобузду бышыктоого аракет жасайдык.

Өлүү болсок бир *чүңкүрдө*, тирүү болсок бир *дө-*

бөдө бололу деп, төрөнүн уулу Орозду авамын Жакыбына барайын деп, өлгөндөн калган журтун жыйып, чачылгандан калган мүлкүн жыйнап, Таласка келди. [1, 20-б.]; Күндүзүндө тынч албай, түнкүсүндө уйку албай, арык болуп жол тартты кыргыз [1, 29-б.]; Алооке эртели-кеч бак аралап сейил куруп келген соң жайкысын хан чатырына, кышкысын сарайына кирип, кеш курап [1, 180-б.]; Ала-Тоо конушун Таңиан деп атап алалы! [1, 23-б.].

Антонимдердин типтери боюнча нагыз антонимдер же толук антонимдер - күндүзүндө ↔ түнкүсүндө, жайкысын ↔ кышкысын; толук эмес антонимдер - чүңкурда ↔ дөбөдө; контексттик антонимдер - Ала-Тоо ↔ Таңиан; Жогорудагы мисалдар структурасы боюнча сөз менен сөздүн карама-каршы маанилеринен турду. Күндүзүндө ↔ түнкүсүндө, жайкысын ↔ кышкысын - антонимдер бири-бирин толук таанып, сүйлөм ичинде же өз алдынча турганда деле биз карама-каршылыкты туюндурарын баамдасак болот. Үстүртөн караганда жай, кыш жыл мезгилин, күн, түн кадыресе күндүн багып, таң аткандагы убактын аталышын атап тургансыйт. Бирок, түз мааниде колдонулса да, сүйлөмгө өзүнчө көркөм боёк берип, окуянын жүрүш мезгилин, ордун бышыктады. Лексика-семантикалык жактан бир текте туруп, жыл мезгилдерин жана күн менен түндүн карама-каршылыгын туюндуруп, ар башка, туунду уңгулардан турушту. Күндүзүндө ↔ түнкүсүндө - грамматикалык жактан зат атооч, сөз жасоочу, сөз өзгөртүүчү мүчөлөр уланды. Чыгармада антонимдер баяндоонун мезгилин, билдирди. Тактап айтканда, сүйлөмдө бышыктоочтун милдетин аткарды. Ал эми карама-каршылыкты жарым-жартылай туюндурган толук эмес антонимдер төмөнкүлөр: чүңкурда ↔ дөбөдө, өр ↔ тоо; лексика-семантикалык жактан бир текке таандык болушту, бирок карама-каршылык маани анча байкалбагандай. Мисалы, чүңкур сөзүнүн ордуна аң дегенди колдонсок, дөбөнүн карама-каршы маанини күчөтүүгө салым кошмок. Чыгармада чүңкур-дөбө антоними өзүнүн түз маанисинен ажырап, өтмө мааниде колдонулду. Чүңкур маркумдар көмүлө турчу көрдү, дөбө тескерисинче жеңишти, ийгиликти туюндуруп турат. Согуштун жүрүшүндөгү жеңилүү менен жеңүүнүн акыркы чектерин өз кучагына камтыйт. Ушул антонимдер эпостун сюжетинде да кездешет. Романда антонимдер бир сүйлөмдүн тутумунда турса «Манас» эпосунда да эки сап аркылуу берилет. Карама-каршылыкты туюнткан сөздөр окшош, берейин деген идеясы бир, жанрдык өзгөчөлүгү, түрү боюнча айырмаланат.

Өлүп калсак кырылып,
Бир чүңкурга толук.

Тирүү болсок жыйылып,
Бир дөбөдө болулук [3, 321.]; Грамматикалык жактан алып караганда ар башка, тубаса уңгудан жалганма мүчө уланды. Сөз түркүмүнө карай зат атооч, башка жөнөмөдө турду. Татаал сүйлөмдүн тутумунда туруп, бышыктоочтук милдет аткарышты. Жогорудагы антонимдик түгөйлөргө караганда, кебибизде жаратылыштын көрүнүшүн берүүдө көбүнчө аң-дөң деген антоним жыш колдонулат.

Ала-Тоо ↔ Таңиан: Сыртынан караганда синоним сөздөрдөй, же тоонун аталыштары сыяктуу туюлат. Ошого карабастан, жогорудагы антонимдерди контексттик антонимдердин тибине киргиздик. Себеби, чыгармада тоонун аталышын гана бербестен, ажайып кооз мекенди, ыраңы суук, көрксүз, таштак жер деген маанини камтыган «таңшан» деген сөз менен атоодо. Атын гана алмаштырбастан, көрктүүлүгүн кошо жокко чыгаруу максатында колдонулду. А. Жакыпбековдун чыгармасынын мазмунунда берилген сүйлөмдө гана антонимдик сапатын сактай алат. Бир текке таандык болуп, тубаса, туунду уңгудан түзүлүп, сөз түркүмү боюнча зат атооч, атооч жөнөмөсүндө турду. Сүйлөмдө толуктооч менен ээнин милдетин аткарышты.

Көк менен жер биригип калгандай кара буурул чаң көтөрүлүп, кыйкырык-чуу менен кызыл кырган салгылаш баиталды [1, 110-б.]; Экөө жигиттерин ээрчитип, өрөөндүн бирде тескейине, бирде күңгөйүнө өтүп, мерчемдүү жердин баарын кыдырып жүрдү [1, 170-б.]; көк менен жер, бирде тескейине ↔ бирде күңгөйүнө; жогорудагы антонимдерди өзүнчө бөлүп алганыбыздын жөнү бар. Карама-каршы маани туюндурган антонимдер менен байламтасы аркылуу биригип, сүйлөмдө салыштыруу маанисинде колдонулду. Көк, жер, асман, жер сөздөрү көбүнчө бири-бирине карама-каршы коюлуп, антоним катары «Манас» эпосунда да, «Теңири Манас» романында көп колдонулат.

Асман менен жериңдин

Тирөөсүнөн бүткөндөй, [1, 196-б.]

Асман менен жериңдин

Тирөөсүнөн бүткөндөй, [3, 52-б.] Жогоруда ыр сабынын тизмегинен турган мисалдар С. Орозбаковдун вариантында да, А.Жакыпбековдун романында келтирилген. Манастын баатырдык жайын, образын берүүдө, сырткы келбетинин көрүнүшүн ачып берүүдө, көркөмдүүлүктү артыруу үчүн сүрөттөөдө колдонулган. Ал эми асман сөзүнүн синоними болгон көк сөзүн колдонуп, көк менен жерди автор чыгармада окуянын жүрүшүн сүрөттөөдө көккө көтөрүлгөн чаң менен салгылаштын ызы-чуусун салыштыруу үчүн тандап алган. Лексика-семантикалык жактан бир текке таандык, тактап

айтканда, бир бүтүндүктү түзгөн аалам. Экөөнүн айырмачылыгы биринчиден камтыган мейкиндиги боюнча бири-бирине алыс жайгашкан, табияты боюнча аткарган кызматы, функциялары ар түрдүү ошого, карабастан бири-бирине көз каранды. Мына ушундай карама-каршылыкты бириктирүү менен салыштырууну ачып бере алган. Көк менен жер, бирде тескейине ↔ бирде күңгөйүнө - башка антонимдерден өзүнчө бөлүп көрсөткөнүбүздүн себеби, карама-каршылык жакын берилген. Д.Исмаилова өзүнүн кандидаттык ишинде карама-каршылыктын аралыгын изилдөөгө алып, төмөндөгүдөй: «Антонимдер кепте бири-бирине жакын да, алыс да жайгашышы ыктымал, кеп бул жерде синтаксистик үлгү-калып тууралуу болуп жаткан соң, биз жакын жайгашкан учуруна гана назар бурмакчыбыз. Бири-бирине жакын жайгашкан кырдаалда алар жарыш конструкцияда орун алат (Жакшы таап сүйлөйт, жаман каап сүйлөйт - Мак.) же бир-бири менен интонация, кызматчы сөздөр (байламталар) аркылуу байланышат, ошондой эле атрибуттук сөз айкашы турпатында келет» [2, 68-б.] пикирин билдирип, проф. Б. Усубалиевдин эмгегиндеги синтаксистик калып үлгүсүнө салып бөлүп көрсөткөн. Биз дагы жогорудагы эки мисалды агайдын формуласына салууну эп көрдүк. «А1 менен А2» [2, 69-б.] - Көк менен жер – стилдик калып үлгүсү карай карама-каршылыктын биригүүсүн берсе, «бирде А1,

бирде А2» [2, 69-б.] - бирде тескейине ↔ бирде күңгөйүнө - экинчиси кезмектешүү фигурасын туюнтуп турат.

Демек, тилдеги антоним сөздөр жөн гана карама-каршы маанини туюнтпастан, ал айтылуучу ойго же сүйлөмгө көркөмдүктү, ачык-дааналыкты, эстетикалуулукту, образдуулукту тартуулайт. А.Жакыпбековдун көркөм кебинде, чыгармасында антонимдердин структуралык түзүлүшү боюнча ар түрдүү, колдонулушу боюнча эркин ошону менен бирге типтеринин ичинен толук эмес жана контексттик антонимдер басымдуулук кылат. Биз жогоруда саналуу гана антонимдердин типтери боюнча саналуу гана мисалдарды келтирип, талдоого аракет кылдык.

Адабияттар:

1. Жакыпбеков А. Теңири Манас [Текст] // А. Жакыпбеков. Бишкек: Кыргызстан. 1995. – 555-б.
2. Исмаилова, Д.Н. Кыргыз тилиндеги антонимдердин семантика-грамматикалык табияты [Текст]: дисс. канд. филол. наук // Д.Н. Исмаилова. Каракол, 2015. – 169-б.
3. Орозбаков С. Манас [Текст] // С. Орозбаков. - Б.: Кыргызстан. 1995. -570-б.
4. Усубалиев, Б.Ш. Антонимдер жана аларды окутуу [Текст] // Б. Усубалиев. - Фрунзе: Мектеп, 1987. - 144-б.
5. Иймангазиева А.И. Ашым Жакыпбековдун чыгармаларындагы нагыз антонимдер. / Известия ВУЗов Кыргызстана. 2020. №. 3. С. 154-158.